

BRNĚNSKÉ TISKÁRNY
V LETECH 1848—1918
Od tiskařských officin
k polygrafickému průmyslu

Jan Janák

Filozofická fakulta UJEP, Brno

Podle zprávy o hospodářských poměrech k roku 1851, kterou podala Obchodní a živnostenská komora v Brně ministerstvu obchodu, existovalo v Brně grémium knihtiskařů, skládající se ze čtyř majitelů knihtiskáren, u nichž pracovalo 41 pomocníků a 17 učňů. Dále byl v Brně cech kamenotiskařů, který sestával z pěti majitelů kamenotiskáren, u kterých bylo zaměstnáno šest pomocníků a dva učni.¹ Počet ostatních zaměstnanců, tj. knihařů a nekvalifikovaných pomocných dělníků, uveden není.

V polovině 19. století se nám tak jeví brněnské tiskařské officiny, k nimž proti předchozímu období přibyla v roce 1848 další knihtiskárna, jako poměrně malé podniky, poskytující zaměstnání jen nepatrnému počtu dělníků. Období od poloviny 19. století je však dobou přetváření malých nevykonných tiskáren ve velké průmyslové závody a vytváření moderního polygrafického průmyslu, jehož význam se již neomezoval pouze na vlastní Brno nebo jeho nejbližší okolí. Tento rozmach pozorujeme zejména od šedesátých let 19. století, takže již do roku 1870 se proti roku 1851 počet brněnských knihtiskáren zdvojnásobil — tehdy bylo již v Brně osm knihtiskáren — a do roku 1875 stoupl jejich počet na deset.

Příčin tohoto obratu bylo několik. V první řadě to byla změněná politická situace v habsburské monarchii, kde po pádu neoabsolutismu nastalo politické uvolnění. To se projevilo také liberálnější praxí při udělování tiskařských koncesí. Tiskařství totiž zůstalo i v době platnosti liberálního živnostenského řádu z roku 1859 koncesovanou živností a při udělování koncese se musilo přihlížet k místním poměrům.² Na tom nezměnily v podstatě nic ani novely živnostenského řádu omezující živnostenskou svobodu a Správní soudní dvůr judikoval v roce 1911, že udělení koncese s ohledem na § 23 živnostenského řádu obsahující pasus o přihlížení k místním poměrům je zcela závislé na volné úvaze úřadů.³ Tyto koncese udělovalo místodržitelství, popř. ministerstvo obchodu, a dohled na tiskařské živnosti, k nimž náležela vedle tiská-

ren i knihkupectví a obchody s hudebninami a uměleckými předměty apod. byl po celou dobu existence habsburské monarchie poměrně přísný. Dalším důvodem rozmachu tiskáren byla skutečnost, že koncem 60. a počátkem 70. let v době tzv. gründerství vrcholila hospodářská konjunktura. Ta byla sice po krachu na vídeňské burze v roce 1873 vystřídána hospodářskou krizí, která skončila v podstatě rokem 1879, a k plnému oživení ekonomiky došlo teprve v polovině devadesátých let 19. století, v polygrafii však hlubší důsledky krize nepozorujeme. K určitým krizovým jevům došlo v tomto odvětví až v prvním desetiletí 20. století.

Politické uvolnění znamenalo hned od počátku 60. let obrovský rozmach spolkového života, a zejména po vydání liberálního spolčovacího zákona z roku 1867 vzniklo v Brně a v jeho okolí několik stovek spolků nejrůznějšího charakteru. Byly zakládány všechny druhy spolků, počínaje spolky kulturními, tj. čtenářskými, pěveckými, měšťanskými besedami apod., přes spolky hospodářské, jako byly zemědělské, živnostenské, záloženské, úvěrní, spořitelní, losovní, dále spolky podpůrné a vědecké, až posléze po spolky politické. Tyto organizace požadovaly tisk svých spolkových stanov, výročních zpráv o činnosti, různých oznámení, členských legitimací apod. Začala se rovněž rozvíjet česká i německá žurnalistika, která nahradila do té doby vlastně jediné oficiální Moravské noviny. Obecný vzrůst kulturnosti i životní úrovně se projevoval stále stoupajícím počtem periodik, a to nejen deníků, nýbrž i týdeníků, čtrnáctideníků a měsíčníků jednak politického a zábavného charakteru, jednak odborných, vědeckých, literárních, zájmových, odborových a jiných časopisů. Tisk časopisů byl nejspolehlivějším zdrojem stálých příjmů jednotlivých knih-tiskařů a již v roce 1870 bylo v Brně tištěno osm politických a šestnáct nepolitických periodik. Ze stejných důvodů se zvyšoval i počet vydávaných knižních děl, kde podobně jako u časopisů sehrálo kladnou roli zrušení předběžné cenzury. V roce 1870 bylo v Brně vydáno čtyřicet knižních titulů a v roce 1875 to bylo čtyřicet pět titulů.⁴ K politickému uvolnění přistoupila koncem 60. let i školská reforma prohlubující školní vzdělání a vytvářející nové typy středních škol. Vzrůstaly zejména požadavky na akcidenční tisky, které stále převažovaly nad tisky knižních děl. Od pouhých navštivenek, promočních, zásnubních a sňatkových oznámení a děkovných listků, dále pozvánek apod. přecházelo se k tisku složitějších obchodních nebo společenských oznámení, tzv. adresek, a dále zejména cenných papírů, jako byly především směnky, podílné listy, losy a hlavně akcie — zpráva brněnské komory za léta 1872 až 1873 uváděla, že v důsledku přetížení vídeňských tiskáren přicházely do komorního obvodu velké objednávky na tisk akcií, prozatímních, pokladních a jiných poukázek i z Vídně, které působily také kladně na technické vzdělávání dělníků,⁵ neboť na akcidenční sazbu byly kladeny mnohem větší technické a umělecké požadavky než na sazbu periodik a knižních děl. Rozmach společenského života a s ním spojené pořádání kulturních akcí vedlo pak k větším akcidencím, za něž byly považovány divadelní cedule, koncertní oznámení, plakáty apod. S rozvojem obchodního podnikání byla spojena sazba inzerátů, ceníků a prospektů. Zejména 60. a do určité míry i 70. léta byla pak dobou politických brožur, které mohly být po obnovení ústavnosti, když se jednalo o další státoprávní uspořádání Rakouska, tištěny již v hojném počtu doma a nemusily být pašovány jako předtím ze zahraničí. Gymnázia, reálky a jiné střední školy požadovaly každoročně tisk svých programů, záložny, spořitelny, kontribuční záložny a jiné úvěrní instituce se potom obracely na tiskárny

s tiskem svých stanov i výročních zpráv a bilancí. Ke knihtisku je pak nutno počítat množství kalendářů, které začaly být od 60. let vydávány v mnohem větší rozmanitosti než dříve a které nacházely jako lidová četba značné rozšíření a velkou oblibu mezi širokými vrstvami obyvatelstva.

Výsledkem bylo, že zejména požadavky na akcidenční tisky dostaly již v průběhu 60. a 70. let brněnské knihtiskárny na podstatně vyšší úroveň a že zároveň došlo ke zmíněnému zvýšení jejich počtu. V desetiletí 1875—1885 jejich počet dále vzrostl na patnáct a tento růst pokračoval dále, takže v roce 1893 pracovalo v Brně již devatenáct knihtiskáren.

Kromě toho, že se zvyšoval počet podniků, stoupal i počet dělníků pracujících zejména ve starších knihtiskárnách. Současně vzrostl podstatně i počet míst, ve kterých knihtiskařské officiny pracovaly. Zde pozorujeme rovněž určitý zlom, neboť až do poloviny 19. století vznikly tiskárny většinou v krajských městech a z převážné části se zaměstnávaly výlučně pracemi pro úřady. Platilo to téměř o všech moravských a slezských tiskárnách a jmenovitě o Hranicích a o Uherském Hradišti. V polovině 70. let pracovalo však na Moravě a ve Slezsku mimo Brno již 41 knihtiskáren a kamenotiskáren ve 22 místech.⁶ V dalších letech se počet tiskáren pracujících na Moravě a ve Slezsku dále zvyšoval a současně vzrůstal i počet tiskařských dělníků, jak o tom bude řeč později. Zejména ve 20. století stavělo se však místodržitelství k udělování dalších koncesí téměř bez výjimky zamítavě a udělovalo je jenom v těch případech, když šlo o pokračování ve starších podnicích při změně jejich majitele apod. Pokud jde o Brno, bude o tom řeč rovněž později, nyní budiž pouze uvedeno, že v zamítavých rozhodnutích se objevuje stále zdůvodnění, že místní potřeba je stávajícími tiskárnami plně pokryta a že tiskařské koncese se mají udělovat zpravidla pouze pro ta místa, ve kterých jsou politické úřady první stolice, tj. pro okresní města, popř. kde jsou zřízeny státní policejní úřady. V roce 1911 bylo tak zamítnuto a ministerstvem obchodu potvrzeno udělení tiskařských koncesí pro Rosice, Přerov, Moravskou Třebovou, Kojetín, Nový Jičín, ve třech případech pro Moravskou Ostravu, dále pro Břeclav, Šumperk, Klobouky u Brna, Hustopeče, Mikulov a dvakrát pro Prostějov.⁷ V roce 1912 odmítlo místodržitelství udělit koncese pro knihtiskárny, popř. akcidenční tiskárny v Jihlavě, Vizovicích, Rosicích, Zábřehu nad Odrou, Kopřivnici, dvakrát v Telči, dále v Bystřici pod Hostýnem a dvakrát v Kojetíně a udělilo pouze koncese pro Moravskou Ostravu a Mariánské Hory.⁸ V roce 1913 bylo zamítnuto udělení koncesí pro Fulnek, Znojmo, Klobouky u Brna, Přerov, Valašské Meziříčí, Jaroměřice nad Rokytnou, Žďár nad Sázavou, Bystřici nad Pernštejnem, Zábřeh nad Odrou, Kyjov, Bzenec a Krásno.⁹

Otázkou, kterou bude možno stěží kdy vyřešit, je kapacita brněnských tiskáren, popř. hodnota jejich výroby. Budeme se proto musit spokojit s údaji o počtu dělníků pracujících v tiskárnách, ani ty však nejsou vždy zcela spolehlivé, a zejména ne úplné, neboť v některých případech jsou uváděni pouze odborní zaměstnanci tiskáren, tj. faktori, korektoři a sazečtí, strojmistrovští a tiskařští pomocníci, popř. i učni, v jiných případech zase veškeré dělnictvo včetně žen vykonávajících pomocné práce a najímaných tehdy zpravidla vždy na jeden den. Kromě počtu zaměstnanců si budeme musit pomoci výčtem strojního zařízení pracujícího v tiskárnách, a to zejména se zaměřením na zavádění nových strojů. Ne ve všech případech je však možno vytáhnout ze statistických publikací údaje pro vlastní Brno.

Než se podíváme na jednotlivé brněnské tiskárny, je nutno uvést, že

v počátku námi sledovaného období byly do tiskáren zaváděny zejména rychlolisy, jejichž vynález přivodil rozmach knihtisku i kamenotisku. Na rychlolisu podjížděla tisková deska se sazbou nebo kamenem pod válec, na kterém byl položen papír určený k potištění. Válec se převálil nuceným souběhem i s papírem přes sazbou nebo kámen, který začernily barvové válce. Hotový otisk se snímal z válce ručně nebo jej vyvedl později samočinně stroj. Proti dřívějšímu tisku na ručních lisech šlo o podstatné zvýšení produktivity práce, neboť na ručním lisu provedl tiskař za 13—14 hodin denní práce s těžkou námahou tisíc tisků, kdežto na rychlolisu zhotovil týž počet za dvě hodiny.¹⁰ Rychlolisy začaly být u nás zaváděny kolem roku 1830, prosazovaly se však poměrně pomalu, a tak v roce 1855 jich pracovalo ve čtyřech brněnských knihtiskárnách a ve třech kamenotiskárnách pouze pět, kdežto ručních lisů zde bylo třiatdvacet. Na celé Moravě pracovaly pak již pouze dva rychlolisy vedle devíti ručních lisů v Olomouci, zatímco v ostatních moravských městech s tiskařskými officinami se rychlolisy ještě neuplatnily.¹¹

Ony čtyři brněnské knihtiskárny byly podniky Franze Gastla, Johanna Gastla, R. Rohrera a Karla Winikera — tu zřídil její majitel v roce 1848. Rohrerův podnik a podnik Franze Gastla byly současně kamenotiskárnami a další brněnské kamenotiskárny patřily Valentinu Butschkovi, Martinu Pernovi a Karlu Sternlichtovi a k úřední potřebě si zjednala již v této době litografický aparát kamerální důchodková správa a později také Obchodní a živnostenská komora v Brně. Kamenotiskárny se nemohly dlouho pozvednout na samostatné a umělecké ústavy a zůstávaly více méně služkami knihtiskáren; produkovaly většinou tabulky, formuláře, anonce atd.

K roku 1853 zaměstnávala knihtiskárna a kamenotiskárna Franze Gastla jak v knihtisku, tak při lití písma a litografiích 48 osob, z toho při lití písma, které bylo do té doby téměř výlučně zaměřeno na vlastní provoz, jedenáct lidí. V knihtiskárně zde pracovaly dva velké rychlolisy, tři obyčejné knihtiskařské lisy a jeden satinační stroj, který dodával papíru lesk, a během posledních čtyř let byla tiskárna opatřena plně novými a nejmodernějšími druhy písma. V Rohrerově knihtiskárně a kamenotiskárně pracovalo v téže době na dvacet osob, o strojním zařízení však nevíme. Tiskárna Johanna Gastla měla v témže roce jeden rychlolis a tři knihtiskařské ruční lisy a zaměstnávala čtrnáct osob. Všechny tiskárny se však omezovaly většinou spíše na práce pro úřady a na obyčejný provoz, jako byl tisk časopisů.¹²

Po celou druhou polovinu 19. století se projevovalo nepříznivě, že zařízení, suroviny a pomocné látky pro tiskařskou výrobu bylo nutno dovážet z větší nebo menší vzdálenosti, a často i ze zahraničí. Tak tiskařské lisy se musily získávat z Vídně, Lipska nebo Berlína, tiskařská čerň z Vídně, Prahy, Hannoveru, Frankfurtu nad Mohanem, Drážďan, ba i z Londýna, ostatní, zejména jemnější barvy z Norimberka, Drážďan, Paříže, Offenbachu a Berlína a bronz se dovážel z Norimberka a Fürthu. Papír musil být dovážen většinou z Hostinného v Čechách, méně z Franzenthalu a Ebenfurtu v Dolních Rakousích, dále ze Slezska, Štýrska, Kraňska i z Lipska, teprve později také z Olšan a Dolní Dlouhé Loučky na severní Moravě a lakovaný papír z Lipska. Místní výroba papíru byla málo významná a hadry tvořící tehdy hlavní surovinu pro výrobu papíru se vyvážely většinou do Čech, kde je zpracovávaly tamější papírny. Litory se vyráběly většinou ve Vídni a v Praze a jenom část v Brně. Originální plotny s ornamenty byly importovány většinou z Lipska, Frankfurtu nad Mohanem a Berlína.¹³

K roku 1865 bylo již v obvodu Obchodní a živnostenské komory v Brně šestnáct zdaněných knihtiskáren a kamenotiskáren, ve kterých pracovalo 235 mužů a třicet žen a jeden lijec písma se dvěma muži a s jednou ženou. Tiskárny byly stále jen v Brně, Jihlavě, Mikulově a ve Znojmě, podstatně se však zvýšil již počet rychlolisů, kterých pracovalo v brněnském komorním obvodě již patnáct. Dále to byly čtyři satinační stroje, devět lisovacích strojů, stroj na roztírání barev, čtyři stereotypie v papíru a tři stereotypie v sádře a čtyři knihtiskárny byly opatřeny vlastními knihařskými dílnami, ve kterých bylo pět řezaček a jeden skládací stroj (falcovačka) a pracovalo zde šest knihařských pomocníků kromě děvčat zaměstnaných vesměs jako falcovačky. Jako pohon zde byl již v chodu jeden parní stroj o čtyřech koních. Výkon se zvyšoval zejména používáním stereotypie (používalo se jí zejména u velkých nákladů tiskovin a časopisů a spočívala v tom, že sazba z drobných písmen byla stmelená) a galvanoplastiky, jejíž pomocí se rozmnožovaly vzácné a drahé štočky. V kamenotiskárnách bylo 23 lisů a tři satinační stroje a dva vysokotlaké stroje. Pracovalo v nich 19 kresličů, 23 tiskařů a 23 nádeníků a v knihtiskárnách bylo zaměstnáno 180 mužů a 30 žen. Kromě toho existovaly ještě dvě samostatné xylografické živnosti v malém rozsahu. V Brně byla stále jedna písmolijeká dílna se dvěma muži a jednou ženou, která produkovala litery a plotny na stereotypii jednak pro vlastní závod, jednak pro jednotlivé brněnské knihtiskárny; jejich další potřeba však musila být uspokojována z Lipska, Magdeburku, Berlína, Vídně a Prahy.¹⁴

Podrobnější přehled o odborných zaměstnancích brněnských tiskáren k roku 1865 podává tato tabulka:¹⁵

firma	pomocníků	učňů
Burkart	8	9
Buschak	10	8
Gastl	18	14
Rohrer	23	7
Schneider	7	8
Winiker	9	7
celkem	75	53

Znamená to celkem 128 odborných dělníků a téměř stejný počet — 135 pomocníků a učňů — zde pracoval i v roce 1868.¹⁶

K roku 1870 bylo v brněnském komorním obvodu třináct knihtiskáren, z toho osm v Brně, po dvou v Jihlavě a ve Znojmě a jedna byla v Mikulově. Jako jejich personál se uvádí 5 korektorů, 7 faktorů, 75 sazečů a 66 sazečských učňů, 17 tiskařů a 23 tiskařských učňů a 11 strojmistrů; pomocné dělnictvo zmíněno není. Mnohem větší význam než knižní sazby měly pro tiskárny brněnského obvodu stále akcidenční práce. Spotřeba papíru všech knihtiskáren se odhadovala na 14 000 rysů a v roce 1875 to bylo 15 000 rysů.¹⁷

Do roku 1875 se zvýšil počet knihtiskáren v brněnském komorním obvodu navzdory panující hospodářské krizi na osmnáct a z toho v Brně na deset (jiný údaj jich uváděl devět), ve Znojmě ze dvou na tři a přibýlo po jedné nové tiskárně v Třebíči a Moravské Třebové.¹⁸ Jako odborný personál pracovalo v těchto podnicích 85 sazečů a 60 sazečských učňů, 20 tiskařů a 16 tiskařských

učňů a 12 stromistrů.¹⁹ Zpráva brněnské komory konstatovala, že brněnský knihtisk věnoval značnou pozornost zdokonalení svého provozu a byl připraven vyhovět všem požadavkům. Dodával práce, které se také s ohledem na jejich umělecké provedení mohly měřit s vynikajícími tuzemskými i zahraničními tiskárnami. Jako nedostatek se uvádělo, že mnoho menších podniků pracovalo s nepoměrně vysokým počtem učňů, což vedlo k nadprodukcii pracovních sil, které se ukazyvaly většinou jako málo použitelné.²⁰

Vzrůst počtu tiskáren pozorujeme do poloviny 70. let na celé Moravě i ve Slezsku, kde již v této době pracovalo 39 knihtiskáren, šest knihtiskáren a zároveň kamenotiskáren a deset kamenotiskáren. Z toho bylo v Brně sedm knihtiskáren, dvě knihtiskárny, které byly současně kamenotiskárnami, a čtyři kamenotiskárny. O většině těchto podniků máme podrobnější údaje, které nám umožňují odhadnout alespoň částečně jejich kapacitu.²¹

Vedoucím podnikem svého oboru byla již zřejmě firma Rudolf M. Rohrer, pracující nepřetržitě od roku 1786. Bylo zde v chodu již pět rychlolisů na knihtisk a jeden kamenotiskařský rychlolis, dále tři ruční knihtiskařské a dva kamenotiskařské lisy, tři pomocné stroje na knihtisk a dva pomocné stroje na kamenotisk a jeden aparát na stereotypii. Šlo tedy stále o knihtiskárnu i kamenotiskárnu, jejíž specialitou byla knižní výroba a současně i akcidenční práce a tiskly se zde noviny *Brünner Zeitung* a *Brünner Morgenpost*. Pracovalo zde 50 mužů a 20 žen.

Knih-tiskárna firmy W. Burkart byla založena roku 1854 Wilhelmem Burkartem, do té doby ředitelem Rohrerovy tiskárny. Majitel ji vedl za pomoci svého synovce Ignáce Burkarta, který se stal roku 1867 jejím jediným vlastníkem; obchodvedoucím byl Wenzl Voitl. Pracovalo zde rovněž pět rychlolisů, dále zde byly čtyři ruční lisy, dvě tyglovky a dva aparáty na stereotypii a galvanoplastiku a zaměstnáno zde bylo 60 osob, z toho 48 mužů a 12 žen. Specialitou byly adresy, diplomy aj. a hlavní obchodní činnost se zaměřovala na akcidence.

Firma Buschak a Irrgang, založená roku 1857, která koupila tiskárnu Franze Gastla a jejímiž majiteli byli Ferdinand Buschak a Friedrich Irrgang a obchodvedoucím Tomáš Řeha, pracovala se čtyřmi rychlolisy, třemi ručními lisy, jedním satinačním strojem a jedním přístrojem na obtahování korektur a měla 48 zaměstnanců, z toho 40 mužů a osm žen. Firma byla současně nakladatelství a knihkupectvím — její knihkupectví vzniklo roku 1848 — a expedicí časopisů, hlavním skladem všech vídeňských časopisů a zábavních listů apod. a úředním skladem školních tiskovin, jakož i čeledních a pracovních knížek pro Moravu a Slezsko. Tiskly se zde noviny *Tagesbote aus Mähren und Schlesien* a *Moravan* a hlavní specialitou byl knihtisk, tisk tabulek a not a akcidenční sazby.

Firma Carl Winiker působila od roku 1848 se třemi ručními lisy, dvěma aparáty na stereotypii a se dvěma pomocnými stroji. Bylo zde zároveň knihkupectví a knihařství a zaměstnáno zde bylo sedmáct mužů a pět žen.

Firma Josef Hnilička pracovala od roku 1872,²² měla tři rychlolisy, dva ruční lisy a tři pomocné stroje. Specialitou byl knihtisk a akcidence a tiskly se zde české časopisy *Občan*, *Učitelské listy*, *Zora* a *Tatar* a pracovalo zde dvacet mužů a čtyři ženy.

Zbývající dva podniky, o nichž máme informace, byly zároveň knihtiskárnami a kamenotiskárnami. Byla to firma A. Engel, která působila od roku 1865 a měla jeden rychlolis na knihtisk, jeden knihtiskařský a jeden kame-

Počet dělnictva je v případě kamenotiskáren zahrnut v přehledu knihtiskáren a podobně je tomu (spolu se stroji) i v tabulce sub c.

Vzrůst počtu tiskařských provozoven je pak ještě zřejmější z tohoto přehledu:²⁷

	počet knihtiskáren			počet kamenotiskáren		
	1862	1885	1890	1862	1885	1890
Morava	18	68	77	8	19	22
Slezsko	9	21	22	1	5	7
celkem	27	89	99	9	24	29

Zejména ze druhého přehledu je patrné, že významnou etapou ve vývoji tiskáren bylo období 1862—1885, což bude možno doložit i dalšími příklady.

Jako pohonných strojů se používalo v roce 1880 v brněnském komorním obvodu pěti plynových motorů o dvou koních a v roce 1885 třináct ostatních motorů o 27 koních, v olomouckém komorním obvodu jednoho parního stroje o čtyřech koních a dvou ostatních strojů o třech koních a v opavském komorním obvodu dvou parních strojů o jedenácti koních.²⁸

K roku 1885 máme pak důležitý údaj o hodnotě výroby moravských knihtiskáren a kamenotiskáren. V brněnském komorním obvodě činila údajně hodnota roční produkce 500 000 zl., v olomouckém komorním obvodě 256 300 zl. a v opavském 285 600 zl. Pro Moravu a Slezsko to bylo celkem 1 042 300 zl. Hodnota produkce jediné brněnské písmolijské dílny zaměstnávající sedm dělníků činila v téže roce 8500 zl. Tuto hodnotu nelze srovnávat s tak rozšířenými výrobními odvětvími, jako byl textilní průmysl apod., pro srovnání proto aspoň uvedme, že hodnota produkce papírenského průmyslu v brněnském komorním obvodě se odhadovala na 199 800 zl., v olomouckém na 961 500 zl. a v opavském na 312 800 zl. Hodnota strojírenské výroby činila pak v obvodu brněnské komory 2 468 000 zl., v olomouckém komorním obvodu 2 212 000 zl. a ve Slezsku 2 293 000 zl.²⁹

Podle údajů o odváděné výdělkové dani a dani z příjmu (důchodové dani) na Moravě k roku 1880 je zřejmé, že polygrafická výroba byla téměř rovnoměrně rozdělena mezi obvod brněnské a olomoucké komory (údaje o Slezsku v této statistice nejsou), neboť knihtiskárny v brněnském obvodu odváděly 959 zl. a v olomouckém obvodu 909 zl. výdělkové daně ročně. Mnohem výnosnější však byly knihtiskárny v brněnském obvodě, a to především v Brně, protože v brněnském obvodu se platilo 1593 zl. daně z příjmu (tato daň se odváděla z vykázaného čistého zisku), z čehož připadalo na Brno 1506 zl., tj. téměř 95 %, kdežto v olomouckém obvodu platily veškeré tiskárny pouze 296 zl. daně z příjmu.

V brněnském komorním obvodu se knihtiskařská výroba koncentrovala v Brně, na které připadalo z 959 zl. výdělkové daně odváděné v brněnském obvodu plných 765 zl., tj. téměř 80 %. Na druhém místě bylo město Jihlava s podstatně nižší výdělkovou daní, která činila pouze 64 zl. Všechny ostatní knihtiskárny v brněnském obvodě byly jen málo významné podniky, jak je zřejmé z připojené tabulky, podle které knihtiskárny ve Znojmě a v Třebíči platily 26 zl. výdělkové daně. Poněkud jinak tomu bylo v olomouckém komorním obvodě, kde na město Olomouc připadala více než třetina celkové

odváděné výdělkové daně v tomto obvodu, tj. 380 zl. z celkové částky 909 zl. Významná zde byla i knihtiskařská výroba v Hranicích se 138 zl. výdělkové daně, v Prostějově, kde tato daň činila 79 zl., dále v Kroměříži se 77 zl., v Novém Jičíně se 63 zl., a ve Šternberku se 46 zl. výdělkové daně.

Zatížení knihtiskáren na Moravě k roku 1880 výdělkovou daní a daní z příjmu včetně státních přírážek je zřejmé z této tabulky (údaje jsou ve zlatých):¹⁰

soudní okres	výdělková daň	daň z příjmu	soudní okres	výdělková daň	daň z příjmu
Brno-město	765	1506	Olomouc-město	380	84
Jihlava-město	64	19	Kroměříž-město	77	24
Znojmo-město	26	23	Uher. Hradiště-město	17	2
Hustopeče	17	5	Místek	17	5
Brno-venkov	8	6	Nový Jičín	63	21
Kyjov	4	—	Moravská Ostrava	8	2
Velké Meziříčí	16	4	Přerov	35	11
Mikulov	14	6	Prostějov	79	53
Třebíč	26	12	Rýmařov	8	11
Moravská Třebová	14	8	Šumperk	35	20
			Šternberk	46	10
			Hranice	138	46
obvod OŽK Brno	954	1593	obvod OŽK Olomouc	909	296
Morava celkem	1869	1890			

Pro srovnání je možno uvést, že fotografové na celé Moravě platili 523 zl. výdělkové daně a 276 zl. daně z příjmu.

Litografové

Brno-město	173	144	Olomouc-město	26	8
Břeclav	4	—	Lipník	3	—
obvod OŽK Brno	177	144	obvod OŽK	29	8

Písmolijci

Brno-město	5	—
------------	---	---

Z 80. let máme vůbec díky komorním i státním statistikám o moravských tiskárnách nejvíce údajů, které nám ukazují, jakého pokroku bylo dosaženo od poloviny 50. let, kdy jak víme, pracovalo v Brně pět a na celé Moravě pouze sedm rychlolisů. V roce 1880 bylo již na Moravě (bez Slezska) v chodu 66 knihtiskařských rychlolisů, v tom několik dvojitých (podle údaje jiné statistiky to bylo dokonce 79 rychlolisů) a do roku 1885 stoupl jejich počet na sto. K roku 1880 zde dále pracovaly čtyři litografické rychlolisy, 43 knih-

tiskařské ruční lisy, 23 americké tyglovky, 17 litografických ručních lisů a 11 litografických pomocných strojů, čtyři odlévací stroje pro stereotypii, osm hoblovek na stereotypické plotny, sedm strojů na roztírání barev, 12 paginovací a číslovací strojů, 15 perforačních strojů, 11 satinačních strojů, 19 lisovacích strojů, osm lisů na korekturní obtahy, 18 řezaček papíru a jeden skládací stroj (falcovačka). Bylo zde zaměstnáno 696 dělníků, v tom 405 mužů, 115 žen a 176 učňů. K vyšším kategoriím patřilo dvacet sazečských faktorů, jeden písmolijecský faktor a deset korektorů. Z dělníků bylo nejvíce sazečů, a to 188 pomocníků a 138 sazečských učňů, dále to bylo 33 strojmistrů a jeden strojmistrovský učeň, 25 tiskařů a 27 tiskařských učňů, osm litografů a osm litografických učňů, jeden lijec písma a jeden písmolijecský učeň a jeden xylograf. Mimoto pracovalo v tiskárnách 72 dělníků, kteří otáčeli kolem, 60 nakladaček, 55 vykladaček, 16 knihařů a jeden knihařský učeň a 16 domácích sluhů a 14 nádeníků. Odbyt výrobků šel jen na Moravu a pouze u žurnálů také do Slezska, Čech a Dolních Rakous.³¹

K roku 1880 máme rovněž poměrně spolehlivý údaj o počtu odborných zaměstnanců brněnských tiskáren, který nám říká, že zde pracovalo celkem 280 sazečů, knihtiskařů a litografů³² a tento počet se neustále zvyšoval, stejně jako vzrůstal počet knihtiskáren a kamenotiskáren.

V rakouské státní průmyslové statistice za rok 1890 jsou uváděny jenom ty podniky, které byly provozovány po továrnicku ve smyslu zákona z 15. března 1883, to znamená, že zaměstnávaly zpravidla více než dvacet dělníků, používalo se v nich strojů apod.

Těmto kritériím odpovídalo již v brněnském komorním obvodu 14 knihtiskáren, ve kterých byly pracovní stroje poháněny devíti pohonnými stroji o 28 koních. Těmito pracovními stroji zde bylo 39 rychlolisů, 33 ručních lisů a tyglovek a jeden rotační lis a pracovalo zde 344 mužů a 66 žen, tj. 410 dělníků. Dále to bylo sedm knihtiskáren, které byly současně i kamenotiskárnami a ve kterých se nacházelo 22 rychlolisů a 17 ručních lisů a pracovalo v nich 182 mužů a 38 žen, tj. 220 zaměstnanců.

V olomouckém komorním obvodu to bylo osm knihtiskáren se 12 rychlolisy a devíti ručními lisy a s 57 muži a pěti ženami, tj. se 62 zaměstnanci. Dále devět knihtiskáren a současně kamenotiskáren se 17 rychlolisy a 24 ručními lisy a s personálem tvořeným 183 muži a 19 ženami, tj. 202 zaměstnanci. Dále dvě kamenotiskárny se dvěma rychlolisy a pěti ručními lisy a pouze s devíti mužskými zaměstnanci.

Ve Slezsku, tj. v opavském komorním obvodu, pracovaly dvě knihtiskárny se dvěma rychlolisy a šesti ručními lisy a s 22 muži a se dvěma ženami. Dále pět knihtiskáren a současně kamenotiskáren se 32 rychlolisy a se 40 ručními lisy a s osazenstvím 229 mužů a 37 žen, tj. 266 zaměstnanců. Jedna kamenotiskárna pracovala s jedním rychlolisem a se 13 ručními lisy a zaměstnávala 40 mužů a jednu ženu.³³

Jako rozhodující pro přechod od živnostenské malovýroby k tovární velkovýrobě se nám tak v moravských a slezských knihtiskárnách a kamenotiskárnách jeví pětadvacetiletí 1865—1890. Na konci tohoto období začaly být do brněnských tiskáren zaváděny i rotačky.

Rotační stroje byly určeny zejména pro tisk časopisů, hlavně deníků, a byly zařízeny pro tisk na nekonečném papíru, který začaly papírny dodávat v kotoučích. V rotačním stroji byl připevněn odlitek sazby, který byl proveden stereotypii, na oblinu tiskového válce. Barvový válec jej stále černil a papír

probíhal strojem z kotouče tak, že běžel pod tiskový válec, kde přijal na líc otisk tiskového válce a běžel dále, aby přijal ještě na rub tisk z dalšího tiskového válce. Pak jej řezací válec prolomil a protrhl jemně zoubkovanou pilou a převedl jej do skládacího soustrojí, takže ze stroje vycházel časopis celý a složený. Práci, na kterou potřeboval rychlolis dvě hodiny, vykonala rotačka za čtvrt hodiny i méně.³⁴

Do habsburské monarchie byly dovezeny první dvě rotačky přímo z Anglie v roce 1872 na tisk deníku *Neue Freie Presse* ve Vídni a papír na tisk těchto novin musil být zpočátku dovážen rovněž z Anglie.³⁵ Na Moravě je pak první rotačka doložena k roku 1888, tj. šestnácti let poté, co začala pracovat ve Vídni. Byla použita v tiskárně firmy Buschak a Irrgang v dolních prostorách tehdejšího hotelu Padowitz³⁶ a o této firmě víme, že se specializovala na vydávání časopisů a byla rovněž skladem cizích periodik a že byla zejména majitelem nejrozšířenějších německých novin *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*.

Další významná firma Burkart byla od roku 1878 vydavatelem a od roku 1879 přímo majitelem dalšího nejrozšířenějšího německého deníku *Mährisch-schlesischer Correspondent*, který měl od roku 1882 dvě vydání denně, a to ranní a večerní, a stal se tak prvním dvakrát denně vycházejícím časopisem na Moravě a ve Slezsku. Koncem 80. let a nejpozději roku 1891 pracovaly v Burkartově tiskárně „tři dvojcyklové rychlolisy na časopisy“, dále potom šest ostatních rychlolisů, tři americké tyglovky, tři ruční lisy a jeden plynový motor k pohonu lisů a Burkart podobně jako ostatní velké tiskárny měl pak vlastní stereotypii a písmolijnu a svůj umělecký ateliér.³⁷ V případě rychlolisů na časopisy nešlo zřejmě ještě o rotačky, o jejichž zavedení nejsme bohužel informováni.

Při výrobě novin se rovněž začalo nejdříve používat sázecích strojů. Po smrti Buschakově prodal Irrgang svůj podnik za života Rudolfa M. Rohrera Rudolfovi Rohrerovi ml., takže v rukou rodiny Rohrerů se spojily dvě velmi významné brněnské tiskárny. Rudolf Rohrer ml. začal vydávat od roku 1900 i *Tagesbote aus Mähren und Schlesien* jako raník a večerník a důležité je, že od dubna 1900 začal být *Tagesbote* sázen novým sázecím strojem — Linotypem, který znamenal převrat v sázecí technice. Linotypy i jiné systémy, které se u nás uplatňovaly, jako Typograf nebo Intertype, byly zařízeny tak, že odlévaly písmenka hned jakmile byla provedena sazba. Linotype odléval celé řádky a k tomu přistoupil i systém Monotype odlévající jednotlivá písmenka. Monotype byl rozdělen vlastně na dva stroje: sazeč pracující na klávesnici dírkoval pásek papíru, který se pak vepnul do odlévacího stroje, kde způsoboval samočinně zastavení matice před odlévacím ústím a odlití písmenka po písmenku, která se rovnala samočinně v řádky. Při strojní sazbě se dosahovalo trojnásobné až čtyřnásobné rychlosti než při sazbě ruční, sázecí stroj tak podobně jako rychlolis způsobil v knihtiskařství úplnou revoluci a zvlášť velký význam měl pro periodický tisk.³⁸

Sázecí stroje byly u nás zavedeny jen s malým zpožděním po Německu, neboť v Evropě byla vystavena první linotypka po vynálezu ve Spojených státech v lednu 1895 v Berlíně, kde ji koupil místní knihtiskař August Scherl. V našich zemích byly první dva tyto sázecí stroje uvedeny v činnost roku 1898 v Liberci u firmy Wilhelm Stipel pro tisk časopisu *Reichenberger Zeitung*.³⁹

Již v roce 1899 reagovala na zavádění sázecích strojů odborová organi-

zace moravských knihtiskařů konstatováním, že jejich zavedení bude mít za následek převrat v knihtiskařské živnosti. V Rakousku byly sice do této doby zavedeny tyto stroje v poměrně menším počtu a jen na ojedinělých místech, měly ale vždy za následek propouštění sazečů zaměstnaných zejména při výrobě deníků.⁴⁰ Již v roce 1900 bylo pak konstatováno, že v Brně bylo postaveno pět sazečích strojů a v Olomouci tři, sazeči zaměstnaní při výrobě deníků však našli obživu jinde.⁴¹ Koncem roku 1901 byl potom po delším vyjednávání s Říšským svazem majitelů knihtiskáren přijat mzdový sazebník na strojovou sazbu.⁴² V roce 1906 byly zavedeny v brněnských tiskárnách i monotypky, jak je zřejmé z toho, že koncem tohoto roku bylo provedeno tarifování klávesnicových strojů na Monotype (Monotype-Tastmaschine).⁴³

Ve stejné době, kdy začaly být zaváděny sazečí stroje, tj. v roce 1899, byl zrušen i novinový a kalendářový kolek, který byl knihtiskařské živnosti škodlivý a omezoval výrobu. Jeho zrušení se zpočátku projevilo vyšší zaměstnaností v tiskárnách, právě v této době — od posledních měsíců roku 1901 — však nastala hospodářská krize a v knihtiskárnách se projevila značná nezaměstnanost,⁴⁴ která pokračovala roku 1902, kdy v listopadu bylo napočteno mezi brněnskými tiskaři 56 nezaměstnaných,⁴⁵ a všeobecnou krizí trpěly knihtiskárny i v roce 1903.⁴⁶ V dalších letech již tyto stížnosti nezaznamenáváme a právě v období let 1908—1914 vzniklo v Brně několik nových tiskáren, o nichž bude pojednáno později.

Uveďme si nyní brněnské knihtiskárny a kamenotiskárny, kterých bylo ke konci roku 1893 napočteno již 28.

Z tohoto počtu bylo pět knihtiskáren a zároveň kamenotiskáren. Byla to firma Rudolf M. Rohrer, Bašty č. 6, Oskar Schickart na Velkém náměstí č. 6 (dnes náměstí Svobody), Arthur Engel na Cejlu č. 16 (dnes Gottwaldova) a Carl Habicht na Příční ulici č. 24. Ve všech případech šlo o podniky se strojním provozem. Knih-tiskárna a kamenotiskárna Adalberta Thumy byla od září 1893 mimo provoz.

Dále to bylo 14 knihtiskáren, z nichž 11 bylo se strojním provozem a tři s ručním provozem. Se strojním provozem byly knihtiskárny firem Friedrich Irrgang na Ferdinandově ulici č. 34 (dnes třída Vítězství), Ignác Burkart na Běhounské ulici č. 24, Moravská akciová knihtiskárna na Kasárenské ulici č. 3 (dnes Besední), Antonín Kindl na Nových sadech č. 3, Josef Palliardí ve spojení s Hermannem Winikerem na Ratwitově náměstí č. 5 (dnes Žerotinovo náměstí), Groak a Eckler na Velkém náměstí č. 28, Papežská knihtiskárna benediktínů rajhradských na Dominikánské ulici č. 4, Alois Streit na Giskrově ulici č. 45 (dnešní Leninova), Josef Klär na Koblišné ulici č. 33 (dnes Gagarinova), Josef Wesnitzky na Cejlu č. 6, Leopold Karafiat na Lažanského náměstí č. 3 (dnes náměstí Rudé armády) a Antonín Odehnal na Orlí ulici č. 3. S ručním provozem byly knihtiskárny firem Josef Hnilička na Karlově křižovatce č. 1 (dnes sady Osvobození), Josef Schmidt na Křídlovické ulici č. 32 a Ferdinand Schischak na Panské ulici č. 15.

Dále to bylo osm kamenotiskáren nebo ostatních tiskáren s omezenou koncesí, všechny pouze s ručním provozem. Kamenotiskařem s oprávněním z roku 1850 byl Martin Perna na Kasárenské ulici č. 8, dále Gustav Bauer na Ferdinandově ulici č. 20 a Wenzel Brichta na Nádražním náměstí č. 10 (dnes náměstí Čs. armády nebo třída 1. máje). Moritz Trill na Koblišné ulici č. 10 měl jen ruční tyglovku, Rudolf Schebella na nám. U městského domu č. 3 (dnes Šilingrovo náměstí) měl pouze lis na navštivenky, Jakub Winter

na Rudolfově ulici č. 4 (dnes Česká) malý lis na navštivenky, Felix Schwanda na Příční ulici č. 6 vřetenový lis na ražbu pečeti a Jakub Stumpt na Veselé ulici č. 25 výrobu hracích karet.⁴⁷ V podstatě stejný počet podniků zůstal zachován až do roku 1905,⁴⁸ od této doby však vznikají některé nové tiskařské závody.

O počtu zaměstnanců v uvedených i v později vzniklých tiskárnách nás nejlépe zpravují výroční zprávy Spolku knihtiskařů a písmolijců na Moravě. Jsou zde ovšem uváděny pouze počty odborově organizovaných odborných tiskařských dělníků v jednotlivých podnicích, vzhledem k tomu, že odborová organizovanost u knihtiskařů byla ve srovnání s ostatními obory nejvyšší, je však možno předpokládat, že tyto cifry nám podávají poměrně pravdivý přehled o počtu zaměstnaného odborného dělnictva. Tyto údaje jsou zpracovány v připojené tabulce,⁴⁹ ve které je udán i počet členů Spolku pomocných dělníků knihtiskáren a písmolijen brněnských. Odborová organizovanost pomocného dělnictva však byla značně nižší, uvedená čísla nás proto neinformují ani zdaleka o všech pomocných dělnících brněnských tiskáren.

U tiskařských pomocníků máme první údaj z roku 1891, kdy bylo ve Spolku knihtiskařů a písmolijců 266 brněnských členů, do roku 1898 se tento počet zvýšil na 366. Není z toho ovšem možno vyvozovat, že za osm let se počet brněnských knihtiskařských dělníků tak enormně zvýšil, neboť mohlo jít o zvýšenou odborovou organizovanost. Na základě údajů z let 1903—1908 můžeme pak dospět k závěru, že jestli počet členů tohoto spolku se pohyboval mezi 460 až 484 brněnskými členy, mohlo pracovat v brněnských tiskárnách kolem pěti set tiskařských pomocníků, což znamená proti roku 1890, kdy jich zde bylo 280, vzrůst téměř o 80 %.

Z přehledu dále vyplývá, že k roku 1906 bylo v Brně pět tiskáren, které můžeme považovat za velké podniky. Byly to tiskárny firem Rudolf M. Rohrer, W. Burkart, dvorní knihtiskárna Winikera a Schickarta a dva české závody, a to Moravská akciová knihtiskárna a Papežská knihtiskárna benediktinů rajhradských. Ve všech ostatních případech šlo nanejvýš o středně velké, většinou ale malé tiskárny.

Firma	počet členů Spolku moravských knihtiskařů a písmolijců								počet členů Spolku po- mocných dělníků	
	1891	1894	1898	1903	1904	1906	1907	1908	1894	1895
R. M. Rohrer	42	53	53	69	69	89	82	84	15	12
Winiker a Schickart	34	36	38	49	46	46	46	51	16	11
W. Burkart	49	56	65	70	69	57	55	53	5	17
Mor. akciová knihtiskárna	28	34	25	41	38	39	43	43	8	8
F. Irrgang	19	22	24	23	24	22	23	22	—	2
Papežská knihtiskárna	17	19	35	38	38	43	—	—	1	1
K. Winiker	10	10	15	13	12	12	11	11	4	3
A. Kindl	12	17	13	11	11	11	11	12	1	—
J. Klär	9	7	9	10	10	8	10	8	2	2

L. Karafiat (později Karafiat a Kucharz)	8	11	13	11	25	18	17	15	3	3
A. Odehnal	7	14	10	10	12	13	15	15	5	2
J. Schmidt	5	3	4	3	5	7	6	6	—	—
Groak a Eckler	4	8	12	—	—	—	—	—	1	—
J. Wesnitzky	4	6	6	6	8	7	7	8	3	1
A. Engel	3	3	7	7	8	10	10	3	6	6
A. Thuma	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
F. Schischak	1	2	3	7	9	12	13	8	1	—
G. Bauer	—	1	1	1	1	1	1	1	1	1
K. Habicht	—	5	11	11	15	19	25	—	2	1
J. Winter	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Kalous a Dole- žal (později jen Kalous)	—	—	4	9	11	7	7	11	—	—
A. Okáč	—	—	3	—	5	5	5	6	—	—
Oskar Tiller	—	—	3	5	6	6	3	3	—	—
Georg Karafiat	—	—	—	7	15	7	8	11	—	—
J. Jelínek	—	—	—	8	9	7	9	10	—	—
Lidové noviny	—	—	—	13	13	15	16	15	—	—
Raim. Pollak	—	—	—	2	1	1	1	2	—	—
Rovnost	—	—	—	—	—	—	—	29	—	—
F. Stuna	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Typographia	—	—	—	—	—	—	—	14	—	—
bez zaměstnání	—	—	—	19	7	13	21	11	—	—
v jiném povolání	—	—	—	12	13	9	17	18	—	—
celkem	255	308	359	455	480	484	462	471	74	70

Než budeme sledovat vývoj tiskáren na počátku 20. století, je nutno položit si otázku, jakým způsobem a jakou měrou se na provozu brněnských tiskáren podílel český kapitál.

Počátky českých knihtiskáren v Brně jsou spojeny s první polovinou 60. let. Do té doby zde existovaly pouze německé podniky, které tiskly ovšem i české knihy. České noviny a časopisy kromě úředních v Brně prakticky nevycházely, a teprve od března 1863 bylo započato s vydáváním tiskového orgánu české národní strany na Moravě, Moravskou orlicí. Krátce předtím, po získání koncese v roce 1862, zřídil si v Brně první českou knihtiskárnu do té doby suplent německého gymnázia v Brně Vilém Foustka, který přišel do Brna v roce 1859 z Čech. Ač pocházel z bohaté rychty v Trpině nedaleko Olešnice, neměl zřejmě dostatek kapitálu na takovýto podnik, a musil jej proto získat úvěrem od některých vedoucích představitelů národní strany na Moravě. V červenci 1864 musil Foustka nastoupit trest tříměsíčního žaláře pro tiskové delikty, pro něž byl odsouzen jako tiskař *Moravské orlice* — mimo to byl vydavatelem dalších českých časopisů, *Vosy*, *Zábavných večerů* a *Svobodné obce* — a toho bylo využito k tomu, aby byl tiskárny zbaven. Svým liberálním smýšlením se znelíbil vedoucím činitelům národní strany, a zejména satirický časopis *Vosa* byl osočován z útoků proti církvi. Tiskárna se dostala do rukou Josefa Schneidera (který se psal i Šnaidr), jehož konzer-

vativní smýšlení zaručovalo loajálnost vůči oficiálnímu vedení české politiky na Moravě. Přestože byl Foustka zřejmě vypovězením úvěru přinucen přenechat tiskárnu Šnaidrovi, sdělil po svém propuštění ze žaláře počátkem listopadu 1864 městské radě, že použije své koncese a otevře opět svou tiskárnu na Koblížné ulici č. 38 (dnes Gagarinova). Své rozhodnutí realizoval, musil však zápasit se stálými potížemi, které mu působilo vedení české národní strany, takže v roce 1865 byla ve Foustkově tiskárně vytištěna pouze *Vosa* a *Zábavné večery*, kdežto u Šnaidra bylo v téže době vydáno šestnáct titulů; stejně tak i jiné drobnější práce byly zadávány jiným firmám a nikoli Foustkovi.⁵⁰

Foustkovi se mělo dostat podpory od stejně smýšlejících liberálnějších brněnských činitelů českého národního hnutí, kteří však nevládli dostatečnými prostředky. V únoru 1865 sdělil František V. Průdek, že on, obchodník Josef Kittner, kupec K. F. Kašpar, kupec Vojtěch Sýkora, železník Josef Felkl, majitel domu Martin Hemzal a hostinský Ed. Rumler se spojili s majitelem národní slovanské knihtiskárny Foustkou v akciovou společnost, „by k svému vlastnímu užitku a prospěchu, jakož i k rozkvětu národního písemnictví a rozšíření osvěty na Moravě řečený závod knihtiskařský v městě Brně společně vedli a povznegli“. Přiložili Pravidla akciové společnosti národní slovanské knihtiskárny v Brně, která měla pracovat s akciovým kapitálem 20 000 zl., rozdělených do tisíce dále nedělitelných akcií znějících na jméno po 20 zl. Žádosti o zřízení akciových společností však musilo schvalovat tehdy státní ministerstvo a k němu nebyla zřejmě žádost vůbec podána.⁵¹ Foustkova tiskárna tak zřejmě v průběhu roku 1866 zanikla, neboť již od 1. ledna 1866 byla tištěna i *Vosa* u Winikera, a od února dokonce u Šnaidra a od desátého čísla byly i Foustkovy *Zábavné večery* tištěny v Kobrově knihtiskárně v Praze.

Foustkova dcera vzpomíná, že tiskárna byla v přízemí nárožního domu do Veselé ulice a po převedení jejího vlastnictví na Šnaidra ji nový majitel přenesl od 15. srpna 1864 na Bašty č. 528—529 do bývalých místností Buschaka a Irrganga a pokračuje: „Tiskárna připravila nás o poslední groš, tiskárna zabila naše dítě, krásnou modrookou Zdeničku, tiskárna připravila tatínka do vězení, tiskárna vyháněla často maminku na křížovou cestu, buď k dědečkovi, nebo k některé zámožné tvrdé tetě o půjčku na sobotní výplatu (...) Mladý, odvážný, podnikavý tatínek utrpěl brzo po jejím vzniku smrtelnou ránu (...) Odevzdal tiskárnu do správy svému příteli Šnaidrovi, když v červenci 1864 nastupoval trest. Když pak se v říjnu vrátil z vězení, patřila již naše tiskárna — příteli Šnaidrovi. Maminka jen stěží zachránila svůj nábytek před dražbou. Ve stokách domu našli cidiči celé stránky nerozmetaných sazeb — tak hospodařilo se za nepřítomnosti majitelovy.“⁵²

Šnaidrův podnik zůstal tak jedinou českou knihtiskárnou v Brně a byla zde tištěna *Moravská orlice*, *Moravan*, *Wau-Wau*, *Pěstoun*, *Škola mateřská* a *Rolník*, což byly s výjimkou *Moravana* a *Wau-Wau* časopisy, které tiskl v roce 1864 Foustka.⁵³ Od 1. října 1864 se stal Šnaidr i majitelem *Moravské orlice* a ve svém prohlášení otištěném při této příležitosti v těchto novinách napsal, že hodlá „jediný tento denní list na Moravě všestranně zdokonaliti.“⁵⁴

I Šnaidr musil zápasit se stálými potížemi a později mu bylo vyčítáno, že pouze šetrné jednání majitelů *Moravské orlice* mu umožnilo, aby se vymanil z drápů lichvářských a v září 1870, když měla být vedena proti Šnaidrovi exekuce, majitelé *Moravské orlice* mu poskytli značnou částku, aby ho zachránili před konkursem a nejednou prý musili vyplácet na železnici papír, který

mu svěřovali obchodníci již jen dobírkou.⁵⁵

V roce 1872 došlo ke zvýšení mezd tiskařského dělnictva a nákladů za tiskařské práce. Vyplyvá to jednoznačně z prohlášení podepsaného všemi brněnskými tiskaři, tj. Břežou, Winikerem a spol., Burkartem, Buschakem a Irrgangem, Engelem, R. M. Rohrerem, Šnaidrem a Karlem Winikerem a otištěného ve všech brněnských časopisech. Tito tiskaři se usnesli na schůzi 25. dubna 1872 žádat po svých zákaznících poměrné zvýšení cen.⁵⁶ Zvýšení činilo v důsledku platnosti nového tarifu typografů a vzrůstu cen papíru a jiných tiskařských potřeb asi 45 1/10. Majitelé *Moravské orlice* se k žádosti Šnaidrově o zvýšení nákladů stavěli nejdříve záporně, a teprve když všechny brněnské tiskárny odmítly *Moravskou orlici* tisknout za starou cenu, nabídl vedoucí činitel národní strany Alois Pražák Šnaidrovi napřed 25procentní, potom 33procentní přírůstek na dosavadní ceny.⁵⁷

Již předtím však vedení národní strany usilovalo o zřízení akciové knihtiskárny, aby nebylo závislé pouze na Šnaidrovi. To popudilo Šnaidra ke kroku, který znamenal, že se národní strana na Moravě ocitla bez svého tiskového orgánu.⁵⁸ U Šnaidra byla tištěna jak *Moravská orlice*, tak i konzervativní noviny v německém jazyce *Stimmen aus Mähren*. Odpovědným redaktorem *Moravské orlice* byl Karel Flemmich, který však v roce 1872 společně se Šnaidrem přešel do provládního tábora, a tím bylo znemožněno vydávání obou novin. Zasláno v provládním Moravanu, podepsané Šnaidrem i Flemmichem konstatovalo, že Flemmich se vzdal odpovědnosti za redakci a vydávání *Moravské orlice* proto, že již dlouho nesouhlasil se směrem, kterým se tyto noviny ubíraly, a ohlásil dopisem Ctiboru Helceletovi jako reprezentantu majitelů *Moravské orlice*, že se vzdává odpovědnosti za redakci a vydávání novin a úřadu administrátora. Následkem toho list zanikl a majitelé tudíž musili, jestli chtěli vydávat nový list, uzavřít se Šnaidrem novou smlouvu, „čehož však neučinili, anto zamýšleli zařídit si svou zvláštní tiskárnu“.⁵⁹

Lze stěží pochybovat, že nešlo o akci podmíněnou státními úřady, které v této době provozovaly politiku tvrdé perzekuce českého národního hnutí na Moravě. Svědčí o tom i doklad nacházející se v tajné spisovně moravského místodržitelství, podle kterého přijal Šnaidr od ministra vnitra 1000 zl. jako úhradu ztrát spojených s tím, že přestal tisknout *Moravskou orlici*.⁶⁰ Šnaidrova tiskárna přešla pak již v roce 1873 do rukou Antonína Kindla a dostala zcela německý ráz.⁶¹

Českému národnímu hnutí byly Šnaidrovým krokem napáchány značné škody. Poslední, 122. číslo *Moravské orlice* vyšlo 30. května 1872 a od úterý 4. června dostávali její předplatitelé *Posla z Prahy*.⁶² Situaci bylo nutno rychle řešit a na veřejnost pronikla zpráva, že byla koupěna Šperlínova knihtiskárna v Kroměříži a bude přenesena do Brna,⁶³ vzápětí nato napsaly vídeňské listy, že má být zakoupena tiskárna v Uherské Skalici a po jejím přenesení do Brna bude pokračováno ve vydávání obou zastavených listů.⁶⁴ Ani jeden projekt se však neuskutečnil a další číslo vyšlo teprve 16. července 1872, a to tiskem Josefa Hniličky, Josefov č. 6 (nynější Bratislavská ulice). Tato tiskárna byla v Brně nově zařízena a v pozadí stáli Josef Černoch a Josef Vrla, olomoucký a prostějovský tiskař liberálnějšího zaměření. U Vrlly v Prostějově byl vydáván svobodomyšlnější list *Občan*, stojící politicky nalevo od *Moravské orlice*, a po jeho přenesení do Brna v roce 1872 byl tištěn u Hniličky.⁶⁵ Již od 30. července 1872 byla však *Moravská orlice* tištěna u Václava Vetterla v Besedním domě na Eliščině ulici (nynější Husova třída).

Besední dům se podařilo brněnským Čechům postavit s velkými obětmi a otevřít jej v roce 1872. Od této doby se stal střediskem českého života v Brně a sídlem téměř všech českých spolků a organizací a sem byl přenesen i tisk *Moravské orlice*. Její vydavatelé opatřili nakvap 23. července novou koncesi Václavu Vetterlovi z Jihlavy, se kterým bylo vyjednáno, že své oprávnění přenesou na vytvářející se akciovou společnost a sám se stane ředitelem tiskárny.⁶⁶

Vedoucími představiteli akciové společnosti Akciové moravské knihtiskárny v Brně se stali vůdčí činitelé české národní strany, advokát Alois Pražák, archivář Vincenc Brandl, Kuneš Kunz, rytíř Jan Lachnit, Ctibor Helcelet a Florián Zedník. Akciový kapitál byl stanoven na 30 000 zl., rozdělených do 300 akcií po 100 zl. Dne 7. dubna 1873 se konala ve dvoraně Besedního domu ustavující valná hromada nové společnosti, jejíž stanovy byly úředně schváleny v květnu 1873. Bylo to na poslední chvíli před propuknutím velké hospodářské krize, od kdy nebyly nové akciové společnosti povolovány. Do čela správní rady byl postaven advokát Jan Lachnit, který zůstal v této funkci až do své smrti roku 1895. Do místností v Besedním domě se tiskárna nastěhovala 1. října 1872.⁶⁷ Akciový kapitál společnosti se scházel jen pomalu a v roce 1873 bylo splaceno jen 15 000 zl., tj. polovina akciového kapitálu a po propuknutí krize do roku 1875 bylo splaceno celkově jen 17 100 zl. Z 57 akciových společností působících na Moravě v roce 1875 šlo o jeden z kapitálově nejslabších podniků, s menším akciovým kapitálem (15 000 zl.) pracovala jen akciová společnost Besedního domu v Třebíči a Sternberger gemeinnützige Baugesellschaft ve Sternberku, která měla 13 000 zl. splaceného akciového kapitálu.⁶⁸ Pro srovnání s kapitálem ostatních tiskáren nemáme bohužel žádné podklady.

Akciová moravská knihtiskárna působila původně v nedostatečných sklepních místnostech Besedního domu, a teprve později byl závod rozšířen přístavbou sazárny i do zahrady sousedního Pražákova paláce, měl své rastrování a knihařství pro vlastní potřebu⁶⁹ a víme již, že na počátku 20. století patřila tato tiskárna mezi pět největších brněnských podniků. Z novin a časopisů se v ní tiskla *Moravská orlice* a *Hlas*, dále *Časopis Matice moravské* a od roku 1873 knihy vydávané Dědictvím sv. Cyrila a Metoděje, literární časopisy *Obzor* a *Zora*, kalendáře *Moravan*, *Horník* a *Česká koruna*, časopisy *Živnostník* a *Českomoravský národní hospodář*, dále *Vlastivěda moravská* aj.

K českým knihtiskárnám v Brně přibyla potom Papežská knihtiskárna benediktinů rajhradských, založená jako malý podnik roku 1881 Placidem Mathonem. Již v roce 1883 následovalo podstatné rozšíření a zřízení vlastní knihárny a koncem 19. století pracovala knihtiskárna pod vedením rajhradského benediktina a známého katolického publicisty Pavla Vychodila a zaměstnávala asi 70 dělníků.⁷⁰ Byly zde tištěny časopisy *Hlídka*, *Škola božského srdce Páně*, *Květy mariánské*, *Anděl strážný* a zemský orgán křesťansko-sociální strany na Moravě *Budoucnost*. V letech 1881—1906 zde bylo vytištěno několik set titulů vesměs náboženského obsahu a z beletrie zejména spisy Václava Kosmáka.⁷¹

Český knihtiskař Josef Hnilička, který dostal koncesi 25. března 1872, se jí v roce 1898 zřekl, a teprve poté byla 18. ledna 1898 udělena koncese Eduardu Kalousovi. Kalousovi se až do vypuknutí války nepodařilo zřízení filiálky v Husovicích a v listopadu 1913 se i Kalous koncese bezpodmínečně zřekl a ta byla přenesena na veřejnou obchodní společnost Pokorný a spol. Kalousovi se teprve v květnu 1918 podařilo získání koncese pro Husovice.⁷²

Od roku 1897 usiloval o udělení koncese další český tiskař Antonín Okáč, ještě 27. dubna 1898 ministerstvo vnitra jeho rekurs zamítlo, posléze mu byla ale udělena koncese pro Královo Pole.

Teprve na počátku 20. století se začali stávat čeští tiskaři poněkud rovnocennými partnery německých podnikatelů, což se projevilo i v nově vytvořené zájmové organizaci tiskařů. V Brně existovalo stále Grémium knihtiskařů, písmolijců a kamenotiskařů (v jeho čele stáli roku 1911 Leopold Karafiat a Arthur Engel) a kromě toho si tiskařští podnikatelé vytvořili zaměstnavatelskou organizaci, Jednotu majitelů knihtiskáren na Moravě — Verband der Buchdruckereibesitzer in Mähren, jejíž stanovy byly schváleny 29. května 1909. Jednota se dělila na dva odbory — na českou a německou sekci — a byla členem Říšského svazu rakouských majitelů knihtiskáren se sídlem v Brně. Jejím účelem byla obrana všeobecných zájmů moravských majitelů knihtiskáren obzvláště jednotným postupem ve všech otázkách týkajících se knihtiskařského průmyslu a jejím prezidentem a současně předsedou německé sekce byl Rudolf Rohrer ml. a po jeho smrti Leopold Karafiat. Ve vedení německé sekce působili i Oskar Schickart a Ed. Burkart. Viceprezidentem byl předseda české sekce Antonín Odehnal a z brněnských tiskařů působili v této sekci i Antonín Okáč a Eduard Kalous.⁷³ Tyto organizace spolu se společenstvem tiskařských živností v Olomouci se obrátily v roce 1911 na místodržitelství ve věci zvýšeného počtu žadatelů o tiskařskou koncesi v poslední době. Konstatovaly s povděkem, že místodržitelství dalo v mnoha případech na jejich varovný hlas a mnoho žadatelů zamítlo, přesto neodpovídal počet povolených koncesí ustanovení živnostenského řádu, že při udělování knihtiskařských koncesí se má přihlížet k místním poměrům a zájmové organizace knihtiskařů proto požadovaly, aby místodržitelství při projednávání dalších žádostí na toto ustanovení dbalo.⁷⁴

Víme již, že v těchto letech zamítlo místodržitelství mnoho žadatelů o udělení koncesí na venkově a podobně tomu bylo i v případě Brna nebo jeho pozdějších předměstí. Zde byly žádosti zejména českých podnikatelů šmahem zamítány nejenom z toho důvodu, že se proti novým podnikům stavěly zájmové organizace knihtiskařů, nýbrž i pro zamítavé stanovisko brněnské obecní rady i obchodní a živnostenské komory. V obou těchto orgánech měl vlivné postavení Rudolf M. Rohrer, který byl náměstkem brněnského starosty a prezidentem brněnské komory. Rudolf M. Rohrer postavil pro svou tiskárnu v roce 1905 moderní budovu, odpovídající všem požadavkům klade-ným na polygrafický průmysl, a i když se zaměřoval zejména na tisk prací pro vídeňská i říšskoněmecká nakladatelství,⁷⁵ byl do určité míry závislý i na brněnských zakázkách. Kromě toho byl jedním z typických představitelů brněnského němectví.

V roce 1909 nevyhovělo místodržitelství žádosti Jaroslava Najmana z Králova Pole o udělení koncese k provozování knihtiskařské živnosti se stanovištěm v Králově Poli a rekurs zamítlo i ministerstvo obchodu.⁷⁶ Krátce předtím byla zamítnuta i žádost Františka Tesaře z Prahy z 19. října 1908 o udělení téže koncese ve spojení s grafickým závodem v Králově Poli a ministerstvo obchodu toto rozhodnutí potvrdilo.⁷⁷ V roce 1908 požádal o kamenotiskařskou koncesi pro Královo Pole Hugo Doročinský z Kolína, i tato žádost byla zamítnuta s tím, že v Brně je šest kamenotiskáren a místní potřeba je tím kryta. Opětovaná žádost o koncesi pro Královo Pole, popř. pro Brno, byla zamítnuta v roce 1910.⁷⁸ Dne 22. listopadu 1909 požádal o knihtiskařskou

koncesi pro Brno Prokop Zapletal z Hranic a v zamítavém rozhodnutí místodržitelství ze 14. července 1911 čteme, že „potřeba tiskárenských koncesí pro české obyvatelstvo v Brně stávajícími dotyčnými koncesemi úplně je kryta“.⁷⁹ V listopadu 1911 zamítlo místodržitelství žádost Jana Procházky o knihtiskařskou koncesi pro Husovice,⁸⁰ v roce 1913 nevyhovělo žádosti Jana Kajše o udělení knihtiskařské koncese pro Židenice⁸¹ a v témže roce zamítlo ministerstvo obchodu rekurs Julia Lauterbacha proti neudělení omezené knihtiskařské koncese pro Husovice.⁸² Od roku 1901 do roku 1914 usiloval bezvysledně o udělení knihtiskařské koncese František Pavlík, a to buď pro Brno, popř. pro Husovice, nebo pro Komárov či Černovice. Nebylo mu vyhověno se zdůvodněním, že v Brně je 25 knihtiskáren a kamenotiskáren a jimi je potřeba plně kryta.⁸³ V roce 1914 bylo zamítnuto udělení koncesí Františku Řehoříkovi pro Černovice a Emilu Pouchlému pro Žabovřesky⁸⁴ a v roce 1917 nebyla udělena koncese Bohumilu Turkovi z Pardubic pro Husovice.⁸⁵ V roce 1918 nebyla udělena koncese pro Husovice Františku Irbovi.⁸⁶ Ve všech případech šlo o žadatele české národnosti. V roce 1913 zamítlo pak ministerstvo obchodu rekurs Franze Veitha z Juliánova pro neudělení knihtiskařské koncese pro Brno, o níž žadatel usiloval už od roku 1907. Zamítavé dobrozdání Obchodní a živnostenské komory v Brně konstatovalo, že v Brně panuje velká konkurence a ceny jsou stlačeny a pro místní potřebu by stačila ani ne polovina stávajících tiskáren. V německých knihtiskárnách se situace zhoršila tím, že po vyrovnání (tj. po tzv. moravském paktu z roku 1905) byla většina tiskařských prací pro zemský výbor přikazována českým tiskárnám.⁸⁷

V roce 1912 se obrátily opět organizace knihtiskařů na místodržitelství a dovolávaly se jeho ochrany. Předložily žádost, aby nové koncese pro knihtiskařské živnosti nebyly prozatím dále povolovány a argumentovaly tím, že tiskáren je příliš velký počet a na Moravě je mnoho akciových, družstevních a společenských knihtiskáren, jejichž majiteli jsou buď přímo jednotlivé politické strany, které uchvacují pro své závody veškeré tiskařské práce, jako sociální demokracie, nebo jiné zájmové instituce.⁸⁸

Nové tiskárny, vznikající od roku 1908, byly skutečně pouze podniky jednotlivých politických stran, které dokázaly pro sebe získat tiskařské koncese, v některých případech šlo ovšem o navázání na starší podniky. Sociální demokracie měla tak v Brně již dvě tiskárny. Československá sociální demokracie si zřídila od března 1908 vlastní tiskařský podnik Rovnost na Cejlu č. 21 (dnes Gottwaldova) jako komanditní společnost Aug. Šmerek a spol. v Brně. Byl zde tištěn zejména stejnojmenný časopis, tentokrát již jako deník. Německá sociální demokracie použila koncese Karla Habichta z roku 1893, kterou Habicht složil v roce 1908 ve prospěch Josefa Kalabuse, jeho koncese byla potom přenesena 21. září 1908 na firmu Buch- und Steindruckerei Typographia. Šlo o komanditní společnost, ve které byli osobně ručícími společníky Josef Kalabus, Wilhelm Niessner a Siegfried Taub.⁸⁹

Lidové noviny, které začaly vycházet v prosinci 1893 (předtím od roku 1889 byly vydávány jako Moravské listy) a které byly orgánem lidové, popř. lidově pokrokové strany na Moravě, vybudovaly si tiskárnu nazvanou podle tohoto deníku. Agrární tisk si zajistil hospodářské zázemí v roce 1911, kdy byla zřízena Rolnická tiskárna, a ta převzala i tisky Zemědělské rady markrabství Moravského a Ústředního svazu hospodářských společenstev v Brně.

POZNÁMKY

- ¹ Srov. *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn über die gewerbs- und handelsstatistischen Verhältnisse ihres Bezirkes im Jahre 1851*. Brünn 1854, příl., s. 10—11, 84—85.
- ² Srov. heslo *Gewerbe*, podheslo *Preßgewerbe* in: MISCHLER, Ernst-ULBRICH, Josef: *Oesterreichisches Staatswörterbuch*. 2. Aufl. 2. Bd. Wien 1906, s. 517 n. Též heslo *Tiskové právo* ve *Slovníku veřejného práva československého*, sv. 4. Brno 1938, s. 901 n.
- ³ Srov. Státní oblastní archiv Brno, B 14—místodržitelství mladší, sign. 15/2, fasc. 524, 43 456/1911.
- ⁴ Srov. *Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn im Jahre 1870*. Brünn s. d., s. 127 n; *Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn vom Jahre 1875*. Brünn s. d., s. 505—506.
- ⁵ Srov. *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn über die Geschäftsjahre 1872 und 1873*. Brünn 1874, s. 68—69.
- ⁶ Srov. KLIMSCH, K.: *Adressbuch der Buch- und Steindruckereien und der damit verwandten Geschäftszweige in Deutschland, Oesterreich und der Schweiz*. Frankfurt a. M. 1876, s. 352, 354, 391, 392; odtud D'ELVERT, Ch.: *Die Buch- und Steindruckereien in Mähren und Oest.-Schlesien*. Notizenblatt, 1876, č. 5, s. 37—39.
- ⁷ Zamítnuté žádosti jsou uloženy v SOAB, B 14—míst. ml., sign. 15/2, fasc. 524.
- ⁸ Srov. tamtéž, fasc. 525.
- ⁹ Srov. tamtéž, fasc. 526.
- ¹⁰ Srov. KABÁT, K.: *Knihtiskařství*. In: *Československá vlastivěda*, díl 9. Technika. Praha 1929, s. 264—275.
- ¹¹ Srov. MARTINCÍK, R.: *Doba pobřežnová v knihtiskárnách na Moravě (1848—1879)*. Grafický obzor, 7, 1927, s. 128.
- ¹² Srov. D'ELVERT, Ch.: *Beiträge zur Geschichte und Statistik Mährens und Oesterreichisch-Schlesien*, 1. Bd.: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur, so wie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*. Brünn 1854, s. 96 n.
- ¹³ Srov. *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Brünn... im Jahre 1862*. Brünn s. d., s. 24—25.
- ¹⁴ Srov. *Statistische Arbeiten der Handels- und Gewerbekammer in Brünn*, 3. Heft. *Industrie-Statistik des Kammerbezirkes für 1865*. Brünn 1867, s. 69—70.
- ¹⁵ Srov. *Der Correspondent*, 3, 1. 9. 1865, č. 36, (edici pořídil JORDÁN, F.: *Materiály k dějinám dělnického hnutí v Brně v 60. letech minulého století*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, C 25—26, 1978—1979, s. 180).
- ¹⁶ Srov. *Der Correspondent*, 6, 24. 4. 1868, č. 17, (JORDÁN, F.: l. c., s. 193—195. Březa, Winiker a spol. zaměstnával 22 pomocníků a 13 učňů, W. Burkart 11 pomocníků a 7 učňů, Buschak a Irrgang 11 pomocníků a 8 učňů, Rohrer 24 pomocníků a 6 učňů, Schneider 11 pomocníků a 7 učňů a Winiker 7 pomocníků a 8 učňů.
- ¹⁷ Srov. pozn. 4. 25 archů tiskařského papíru tvořilo 1 knihu a 20 knih dávalo 1 rys.
- ¹⁸ V Brně bylo 10 tiskáren, ve Znojmě 3, v Jihlavě 2 a jedna v Mikulově, Moravské Třebové a Třebíči.
- ¹⁹ Dále to bylo 9 faktorů, 6 korektorů, 5 písmolijeů, 6 litografů, 18 kamenotiskařů, 1 xylograf, 8 knihařů, 28 nakladaček, 20 vykladaček, 12 falcovaček, 4 sešivačky, 2 měřiči papíru, 28 mužů, kteří otáčeli kolem, 5 písmolijeckých učňů, 6 litografických učňů, 16 domácích sluhů a 12 nádeníků.
- ²⁰ Srov. *Statistik der Industrie des Bezirkes der Handels- und Gewerbekammer in Brünn vom Jahre 1875*. Brünn s. d., s. 505—506.
- ²¹ Srov. pozn. 6.
- ²² Pramen uvádí nesprávný rok vzniku už 1871.
- ²³ Srov. MARTINCÍK, R., viz pozn. 11, s. 76.
- ²⁴ Srov. HELLER, H.: *Aus eigener Kraft*. Biographische Skizze zum fünfzigjährigen Berufs-Jubiläum des Buchdruckers Ignaz Burkart, kais. Rath, Chef der Buchdruckerei und Verlags-Firma W. Burkart etc., in Brünn. Brünn 1891; týž, *Burkart Ignaz*, in: *Mährens Männer der Gegenwart*. Biographisches Lexikon, 4. Theil: *Grossgrundbesitzer, Land- und Forstwirthe, Commerzielle und Industrielle*. Brünn 1890.

- s. 20—21. Jsou zde i základní údaje o Friedrichu Irrgangovi (s. 65—66), Franzi Karafiatovi (s. 74—75), Rudolfu M. Rohrerovi (s. 131—133), Friedrichu Winikerovi (s. 170—171), Oskaru Schickardtovi (s. 170—171), Hermannu Winikerovi (s. 171) a Josefu Palliardim (s. 118).
- ²⁵ Srov. KABÁT, K.: *Knihtisk a jeho vývoj v Československu*. Praha 1936, s. 172—175.
- ²⁶ Srov. *Statistik der oesterr. Industrie nach dem Stande vom Jahre 1880*. Wien 1884 (= Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr, Bd. 28) a *Statistik der oesterr. Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885*, Wien 1889 (= Nachrichten, Bd. 38).
- ²⁷ Srov. *Statistik der oesterr. Industrie nach dem Stande am Ende des Jahres 1890*. Wien 1891.
- ²⁸ Srov. pozn. 26.
- ²⁹ Srov. *Statistik der oesterr. Industrie nach dem Stande vom Jahre 1885*. Wien 1889.
- ³⁰ Srov. *Statistik der Industrie Mährens, Bd. 1*. Brünn 1883, s. 329—482. Podle téže statistiky měly být knihtiskárny i v Boskovicích a Zábřehu, daňově však podchycceny nejsou. Úhrnné součty nevycházejí, protože již v pramenu byly pomínuty krejčary.
- ³¹ Srov. *Statistik der Industrie Mährens, Bd. 2*. Brünn 1883, s. 498.
- ³² Srov. tamtéž. V městě Brně bylo napočteno 208 knihtiskařů a sazečů a 36 litografů a v okrese Brno venkov 35 knihtiskařů a sazečů a jeden litograf.
- ³³ Srov. pozn. 27.
- ³⁴ Srov. KABÁT, K., viz pozn. 10, s. 264—275.
- ³⁵ Srov. HAMBERGER, J. B.: *Der Buchdruck in Oesterreich*. In: *Die Gross-Industrie Oesterreichs*, 6. Bd. Wien 1896, s. 97—109.
- ³⁶ Srov. *Anderthalb Jahrhunderts Rudolf M. Rohrer 1786—1936*. Brünn 1937, s. 59.
- ³⁷ Srov. HELLER, H.: *Aus eigener Kraft; též W. Burkart's Buchdruckerei Brünn*. In: *Die Gross-Industrie Oesterreichs*, 6. Bd. Wien 1896, s. 144—145.
- ³⁸ Srov. CERNÁ, M. L.: *Stručné dějiny knihtisku*. Praha 1948, s. 168.
- ³⁹ Srov. KABÁT, K.: *Knihtisk a jeho vývoj v Československu*, s. 109 n.
- ⁴⁰ Srov. *Rechenschafts-Bericht des Vereines der Buchdrucker und Schriftgießer Mährens für das Verwaltungsjahr 1899*. — *Výroční zpráva Spolku knihtiskařů a písmolijců na Moravě za správní rok 1899*. Brünn 1900, (uloženo v SOA Brno, B 26-policejní ředitelství Brno, kart. 2461 b, sign. 105).
- ⁴¹ Srov. výroční zprávu téhož spolku za rok 1900 (uloženo tamtéž).
- ⁴² Srov. totéž za rok 1901.
- ⁴³ Srov. totéž za rok 1906.
- ⁴⁴ Srov. pozn. 42.
- ⁴⁵ Srov. výroční zprávu téhož spolku za rok 1902.
- ⁴⁶ Srov. totéž za rok 1903.
- ⁴⁷ Srov. SOAB, B 14-míst. ml., sign. 15/2, fasc. 502, 3318/1894.
- ⁴⁸ Jejich seznam srov. v SOAB, B 14-míst. ml., sign. 15/2, fasc. 519, 31 459/1905.
- ⁴⁹ Tabulka je sestavena na základě zpráv o činnosti Spolku knihtiskařů a písmolijců na Moravě (uložených v SOA Brno, B 26-PŘ Brno, kart. 2461 b, sign. 105) a Spolku pomocných dělníků knihtiskáren a písmolijců brněnských (uložených tamtéž, kart. 2481, sign. 207). Pro srovnání budíž uvedeno, že grémium knihtiskařů, písmolijců a kamenotiskařů vykazalo ke konci roku 1896 tento stav dělníků: 272 sazečů, 81 sazečských učňů, 9 písmolijců, 24 strojmistrů, 13 knihtiskařů, 16 učňů, 7 litografů, 1 učň, 11 kamenotiskařů, 8 učňů, 25 knihařů, 64 mužských pomocných dělníků a 110 pomocných dělnic, tj. celkem 641 dělníků.
- ⁵⁰ Podrobnější srov. JANÁK, J.: *K předhistorii vzniku mladočeského směru v táboru moravské buržoazie*. SPFFBU, C 9, 1962, s. 109—126.
- ⁵¹ Srov. SOAB, B 26-PŘ, pres. 800/1865.
- ⁵² Srov. *Moravská orlice*, 19. 8. 1864, č. 188; HERBENOVA, B.: *Trocha rodinných vzpomínek z let šedesátých*. Večery, beletristická příloha Lidových novin, 23. 12. 1911, č. 47; o Foustkovi a Šnaidroví též MARTINČÍK, R., viz pozn. 11, s. 90. Jeho údaje jsou však značně zkreslené, píše např., že Foustka roku 1864 zemřel.
- ⁵³ Srov. SOA Brno, B 26-PŘ, pres. 79/1866, pres. 120/1867.
- ⁵⁴ Srov. *Moravská orlice*, 23. 9. 1864, č. 217, 30. 9. 1864, č. 223.
- ⁵⁵ Srov. *Národní listy*, 12. 6. 1872, Z Brna. (Pův. dop.)
- ⁵⁶ Srov. *Moravská orlice*, 28. 4. 1872.
- ⁵⁷ Srov. *Moravan*, 26. 6. 1872.
- ⁵⁸ Srov. *Český lev* (Plzeň), č. 46, 9. 6. 1872, úvodník Z Moravy.
- ⁵⁹ Srov. *Moravan*, 26. 6. 1872.

- ⁶⁰ K tomu též JANÁK, J.: *Z počátků českých novin na Moravě*. (Studie ke vzniku Moravské orlice). VVM, 21, 1969, s. 106—120.
- ⁶¹ Srov. MARTINČÍK, R., viz pozn. 11, s. 90.
- ⁶² Srov. Posel z Prahy, 12. 6. 1872.
- ⁶³ Srov. Moravan, 9. 6. 1872.
- ⁶⁴ Srov. Národní listy, 13. 6. 1872.
- ⁶⁵ Srov. Občan, 21. 7. 1872, č. 29.
- ⁶⁶ Srov. BULÍN, H.: *Besední dům v Brně 1872—1922*. Brno s. d., s. 16. Ostatní fakta uváděná Bulínem jsou však značně nepřesná a mnohdy nepravdivá, předplatitelé např. nedostávali Pokrok aj.
- ⁶⁷ Srov. BULÍN, H., viz pozn. 66, s. 25.
- ⁶⁸ Srov. *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1873 a 1875*.
- ⁶⁹ Srov. BULÍN, H., viz pozn. 66, s. 25.
- ⁷⁰ Srov. *Päpstliche Buchdruckerei der Raigerner Benedictiner Brünn*. In: *Die Gross-Industrie Oesterreichs*. 6. Bd. Wien 1890, s. 143.
- ⁷¹ Srov. *Seznam knih vydaných nákladem papežské knihtiskárny benediktinů rajhradských v Brně 1881—1906*. B. m. b. l. (několik exemplářů je uloženo v SOAB, B 14-míst. ml., sign. 15/2, fasc. 522 c).
- ⁷² Srov. SOAB, B 14-míst. ml., sign. 15/2, fasc. 526, 101 371/1913, fasc. 523, 48 054/1913.
- ⁷³ Srov. SOAB, B 26-PR Brno, kart. 2506 b, sign. 424.
- ⁷⁴ Srov. SOAB, B 14-míst. ml., sign. 15/2, kart. 502, 81 246/1911.
- ⁷⁵ Srov. *Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer 1786—1936*. Die Geschichte einer deutschen Drucker- und Verlegerfamilie. Brünn 1937; starší jubilejní publikací je *Erinnerungs-Blätter an das 100-jährige Jubiläum der Buch- und Steindruckerei von Rudolf M. Rohrer in Brünn am 17. April 1887*. Brünn s. d.
- ⁷⁶ Srov. SOA Brno, B 14-míst. ml., sign. 15/2, fasc. 502, 81 246/1911.
- ⁷⁷ Srov. tamtéž, 40 607/1909.
- ⁷⁸ Srov. tamtéž, fasc. 523, 32 952/1910.
- ⁷⁹ Srov. tamtéž, 26 238/1910.
- ⁸⁰ Srov. tamtéž, fasc. 524, 92 454/1911.
- ⁸¹ Srov. tamtéž, fasc. 526, 9904/1913.
- ⁸² Srov. tamtéž, 97 828/1913.
- ⁸³ Srov. tamtéž, fasc. 527, 73 354/1914.
- ⁸⁴ Srov. tamtéž, 53 385 a 49 309/1914.
- ⁸⁵ Srov. tamtéž, fasc. 528, 44 826/1917.
- ⁸⁶ Srov. tamtéž, 47 634/1918.
- ⁸⁷ Srov. tamtéž, fasc. 526, 80 580/1913.
- ⁸⁸ Srov. tamtéž, fasc. 502, 35 924/1912.
- ⁸⁹ Srov. tamtéž, fasc. 522, 53 966/1908.

Pozn.: V době, kdy byl příspěvek odevzdán do tisku, vyšla studie Jaroslavy Hoffmannové *Tiskařství a průmyslová revoluce — Sborník Národního muzea v Praze, řada C, 29, 1984, č. 3, s. 153—193*. K jejím závěrům nemohlo již být přihlédnuto.

Брненские типографии в годах 1848—1918

В 1853 году в Брно было всего четыре книжные типографии, в которых работало 41 помощник и 17 учеников, а также 5 вспомогательных типографий с 6 помощниками и 2 учениками. Это были небольшие предприятия, но период с половины 19 столетия до 1918 года является временем перехода от небольших малопроизводительных мастерских к большим промышленным предприятиям и создания современной полиграфической промышленности, которая уже не ограничивалась только Брно и его окрестностями. Перелом наступил в 60-ые годы 19 века; в 1870 году в Брно было уже 8 книжных типографий, количество которых